

namalowac! A tu, zdawaloby sie powazni ludzie, przyjezdza, interweniuja» (Polska Sztuka Ludowa, № 3–4 1985, с. 236).

Коли Никифора не вдалося черговий раз виселити з Криниці, почали робити з нього поляка. Видумали йому ім'я Ян, з ім'я Никифор зробили прізвище, а Анджей Банах (високий функціонер) видумав навіть батька, поляка Геримського. Навіть за кордон Никифор виїхати не міг без проблем, бо не мав справжньої метрики, а користувався фальшивою, виданою йому як полякові. Никифор не протестував, бо хотів залишитись в улюбленій, рідній Криниці і боявся, що його можуть арештувати. Етнограф Павло Стефановський опублікував у часописі «Наше слово» (№ 38, 29.09.1971) так званий метрикальний родовід Никифора, виданий 20.05.1960 р. Урядом цивільного стану в Криниці, потрібний для виставки творів Никифора в Зеленій Гурі – в третю річницю його смерті, з якого ми вперше дізналися про достовірні дати життя майстра...

Він був самотній у страшному дитинстві і в усіх подальших роках. І в пору гучного успіху лишався таким же самотнім. Таким його й відтворено у пам'ятникові, створеному львівським скульптором Сергієм Олешком: ніби стомившись, Никифор Дровняк присів на камінь біля собору Бернардинів у Львові. Пам'ятник відкрито у переддень 101-ї річниці від дня його народження. Було б добре, якби поруч відкрився його музей, адже робіт Никифора у зібраннях львівських музеїв та колекціонерів є достатньо.

Антоніна ЛИТОВЧЕНКО,
мистецтвознавець

ПОРТРЕТ ГРИЗЕЛЬДИ ВИШНЕВЕЦЬКОЇ В ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Серед портретів з галереї князів Вишневецьких, що зберігаються в Національному музеї історії України, вирізняється портрет Гризельди Вишневецької [1, с. 105]. Це єдиний у колекції жіночий портрет, але унікальність його не в цьому. Навіть при побіжному огляді однакових за формою і розміром портретів з Вишневецького замку стає помітним, що портрет Гризельди Вишневецької інший за манерою виконання, за колоритом, хоча йому притаманні всі риси «сарматського» портрета – площинність, лінеарність, присутність герба, напису. На темно-брунатному тлі – покоління, з поворотом на 3/4 праворуч зображення жінки, яка прожила нелегке життя. Погляд великих мигдалевидних очей спрямований на глядача, але неначе проходить крізь нього. Обличчя спокійне, зосереджене. Міцно стулені вуста з випнутими вперед нижньою губою і підборіддям свідчать про неабияку сильну натуру і гонор. За традицією головний убір складний. Очіпок виготовлений з мереживної сітки поверх полотна. На очіпок накладено убрус, що довгими хвилястими трикутниками спускається на груди. Завершує головний убір чотирирога шапка. Вона виготовлена з пухнастого хутра, внаслідок чого різки виглядають заокругленими. Подібна шапка зображена на портреті пані з роду Шліхтингів. Портрет датується 1676 роком і зберігається в Національному музеї у Познані [2, с. 201]. Чотирирог шапки вийшли з моди наприкінці XVII ст. [3, с. 161]. Загальний колорит вбрання Гризельди Вишневецької – глухий, темно-коричневий з незначними фрагментами білого. Важко визначити, який верхній одяг на княгині, ймовіріше за все – це жупан довжиною вище колін з хутряними опушками по краях і на рукавах. Нижче бачимо рясну спідницю того ж кольору. Дещо кокетливо виглядають вишиті призбирані рукави кошульки (сорочки).

У палаці ординатів Замойських у Варшаві знаходився портрет Катаржини Замойської – матері Гризельди. Порівнюючи зображення на обох портретах, можна помітити, що у матері овал обличчя, особливо його дещо «важка» нижня частина, і погляд – такі самі, як у дочки [4, с. 415].

У Речі Посполитій на жінку покладалася велика відповідальність за свою сім'ю, оскільки часи були жорстокі. Чоловіки майже весь час були на війні. Підраховано, що у Польщі в XVII ст. було

Портрет Гризельди Вишневецької.
Національний музей історії України

лише 32 мирні роки [2, с. 18]. Проте на жіночих портретах відображали насамперед такі риси, як побожність, добродійність, скромність і, звичайно, шляхетне походження. Тож і на портреті з НМІУ Гризельда Вишневецька тримає в правій руці чотки, а ліву поклала на книгу з металевими застібками. Судячи з наявності на обкладинці книги медальйона, це – молитовник. Поряд на столику, як і має бути на «сарматському» портреті, – корона, символ приналежності до князівського роду. Ліворуч унизу симетрично до столика зображена архітектурна конструкція з горизонтальним членуванням, що нагадує стіну. Праворуч напис польською мовою: «Grizelda Zamoyska, Tomasz Za / moiskiego Kanclerza Koronnego / Corka, Xcia Hieremiego Wiszniowiec / kiego Woiewody Ruskiego Zona / Matka Michala Krola Polskiego» (Гризельда Замойська; Томаша Заморського, канцлера коронного дочка, князя Єремії Вишневецького, воеводи руського, дружина; мати Михайла, короля польського). Вище зображено герб «Єліта» («Jelita»). На червоному щиті розміщено три жовті списи, складені на зразок зірки, так що

два бічні спрямовані вістрям догори, а середній – вістрям униз. Це родинний герб Замойських. Над щитом має бути шолом і стрибучий цап [5, с. 482–485]. На портреті над щитом зображена князівська корона, що вказує на новий статус, який отримала Гризельда Замойська, вийшовши за Єремію Вишневецького. З обох боків герба симетрично розміщено пальмові гілки, як їх зазвичай зображують у руках святих на іконах (як символ мучеництва). Автору не випало бачити подібного оформлення герба. Можливо, таке оформлення свідчить про сакральне призначення портрета.

Джерельну базу стосовно Гризельди Вишневецької вивчила та виклала її у монографії польська дослідниця Ілона Чиманська [6, с. 218–231]. Гризельда народилася 27 квітня 1623 р. Вона була найстаршою дочкою Томаша Замойського – спадкового воеводи київського, підканцлера, а потім канцлера великого коронного (в 1635 р. отримав канцлерську печатку [7, с. 125]) та Катаржини з Острозьких. Гризельда мала великий хист до науки і вже в 10 років вправно писала листи латиною. Вона здобула освіту в Академії у Замості. Брат Гризельди – Ян Замойський – був першим чоловіком Марисеньки – дочки Генріха d'Arguien, яка після смерті Яна стала польською королевою, вийшовши за Яна III Собеського [8, с. 20]. Гризельда мала молодшу сестру – Іону Барбару. Батьки призначили для кожної з дочок великий посаг. За свідченнями сучасників, Гризельда Замойська в той час, коли її посватав Єремія Вишневецький, була «особа молода, розсудлива, більш приваблива добротою і якостями серця, ніж красою; гидкою вона, правда, не була, але була негарна». Досить детально одруження описав, спираючись на польські джерела, О. Лазаревський [9, с. 218–221]. Єремія Вишневецький зустрів Гризельду Замойську у Варшаві, куди вона приїхала з-за кордону у почті королеви Цецілії Ренати. Сватом був сам король Владислав IV. Батько Гризельди з великою радістю погодився на цей шлюб. Лазаревський розповідає про пишні заручини і весілля, яке тривало 15 днів. Зауважує, що Єремія Вишневецький витратив на нього 250 тисяч злотих [9, с. 218]. Весілля описане досить детально. Стосовно дати вінчання серед дослідників немає одностайності. Називаються 1 грудня 1637 р., грудень 1638 року, березень 1639 року. Ілона Чиманська вважає датою одруження 27 лютого 1639 р., а місцем вінчання – Замостя. Хай там як, але на по-

Вишневець. Головний фасад замку

чатку 1639 року Гризельда вже була одружена з Єремією Вишневецьким. 31 травня 1640 р. о другій годині дня у молодого подружжя в Білім Камені народився первісток – Михайло – майбутній король Речі Посполитої [6, с. 249]. Швидко, однак, молодята поїхали до Вишнівця, і родове гніздо князів Вишневецьких стало головною садибою княгині, хоча вона часто подорожувала маєтностями чоловіка. Принаймні двічі – в 1643 і в 1647–1648 рр. – вона також перебувала разом з чоловіком кілька місяців на Задніпрянщині. У 1648 р. вибухнуло повстання козаків під проводом Богдана Хмельницького, і Єремія Вишневецький відслав Гризельду до Турова до своєї кузини Софії Ходкевичевої. Пізніше вона виїхала до Вишнівця, а після взяття повсталими козаками Бару – до Замостя. Єремія залишився в цей час майже без прибутків. Проте слід відзначити, що шлюб Гризельди і Єремії був дуже вдалим. Чоловік її ніколи не зраджував і в заповіті написав, що «вона мала милу харизму і була гарна опікунка до Бога» [6, с. 222]. Внаслідок війни з Богданом Хмельницьким сім'я майже розорилася. Коли маєтності Єремії були зайняті козаками або знищені, брат Гризельди – Ян Замойський – запросив їх до себе, допоміг фінансово та доручав Єремії управління своїм маєтком, коли сам був за кордоном.

Єремія Вишневецький помер від ран у 1651 році. Гризельда залишилася вдовою у 28 років. Вона більше не виходила заміж, оскільки не мала б права опіки над сином. Після смерті чоловіка Гризельда переїхала до Замостя, де змушена була жити дуже ощадливо. Подальше її життя було пов'язане з постійною боротьбою з Марисенькою за ординації (маєтності) покійного брата. Гризельда управляла маєтностями досить твердою рукою, не завжди дотримуючись обов'язку тогочасних врегулювань. У своїх листах до приятелів просила, щоб ті представляли на сеймах і сеймиках заслуги Замойських, а особливо її чоловіка, перед Річчю Посполитою. І хоча це не мало впливу на вирішення земельного питання, однак дало позитивні результати під час виборчої кампанії на користь її сина – кандидата на польський трон. Обрання Михайла королем польським цілковито змінило життя Гризельди. Зі скромної вдови, котра цікавилася, в основному, кредиторами і над котрою тяжів вирок вигнання, вона ураз стала першою дамою Речі Посполитої, перед якою всі почали запобігати [6, с. 227]. Як мати короля, вона перебувала на почесному місці під час коронації свого сина. Не була, втім, на його весіллі (невідомо, власне, чому). Намагалася допомагати синові, демонстративно виявляла йому шану як королю. Гризельда час від часу була у Варшаві, де мала свою резиденцію у королівському палаці, проте більшість часу проводила в Замості. Невідомо, яка хвороба була причиною смерті Гризельди, але вже

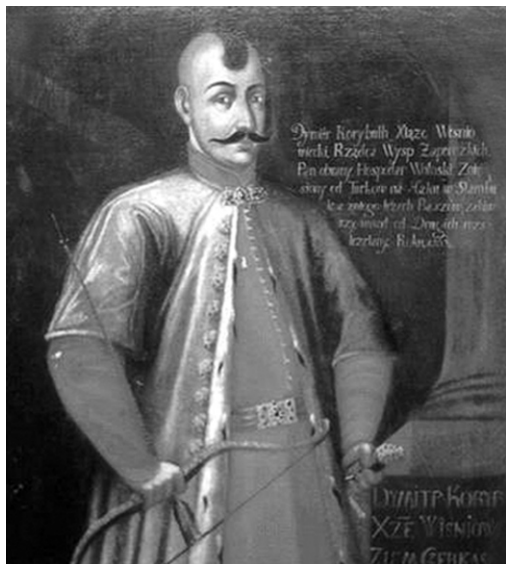
Герб князів Вишнівецьких

26 березня 1672 р. вона відчула, що помирає, і написала заповіт. Померла великодньої неділі 17 квітня 1672 р. о 6-й годині ранку. Король Михайло, всупереч її бажанню бути похованою у родинному склепі в Замості, перевіз тіло до Варшави, і 10 червня в соборі св. Яна відбулася урочиста похоронна відправа. На *Castrum doloris* (саркофазі) був встановлений овальний портрет небіжчиці [6, с. 231].

На портреті Гризельди, єдиному з полотен галереї Корибутів, внизу і в центральній частині фарба оплавлена під дією високої температури. Зараз важко сказати, чому так сталося. Можливо, це полум'я свічок, тоді можна припустити, що портрет використовувався при похованні княгині Гризельди Вишнівецької у 1672 р. Відповідь на це могли б дати, поряд з мистецтвознавчими, технологічні дослідження. Це ушкодження й стало причиною того, що портрет Гризельди Вишнівецької було вирішено реставрувати одним з перших серед полотен з Вишнівецького замку. Цю роботу доручили реставратору вищої категорії Республіканської спеціальної науково-реставраційної проектно-виробничої майстерні живопису та предметів прикладного мистецтва А.А. Ачкасовій. У квітні 1995 р. було проведено рентгенологічні дослідження завідувачкою сектору оптико-фізичних досліджень Українського національного науково-реставраційного центру Н. Бредіс, яка здійснила рентгенографію чотирьох ділянок картини: лівої і правої рук та обличчя портретованої. Тобто були досліджені ті елементи портрета, які найчастіше піддаються пізнішим реставраційним втручанням. Змін та пізніших поновлень не було виявлено, за винятком очіпка. Зображений на портреті ажурний головний убір відрізняється від первинного, на якому по краю очіпка проходила смуга орнаменту завширшки 0,6 см. Але справжній подарунок принесла рентгенограма R 40/95. Під верхнім шаром фарби над написом польською мовою виявлено попередній текст напису, розміщений з обох боків від герба. Латинський текст, виконаний свинцевими білилами, досить добре надається до прочитання. Н. Бредіс зробила висновок, що окремі літери обох варіантів тексту відрізняються за написанням, що свідчить про неодноразовість їх нанесення. Тоді ж в УНДРЦ старшим науковим співробітником В. Терпило було проведено аналізи зразків живопису з портрета Гризельди Вишнівецької. В результаті були отримані дані, які дали змогу зробити деякі припущення щодо датування портрета. У трьох пробах ґрунту як наповнювач була виявлена болюсна (тобто темна, червоно-коричнева) глина. Відомо, що в кінці XV ст. у Західній Європі поширюються темно-червоні, болюсні, або коричнево-чорні ґрунти, які у XVII ст. використовуються майже всіма західноєвропейськими художниками [10,

*Портрет Михайла Корибута-Вишнівецького.
Національний музей історії України*

Портрет Байди-Вишневецького.
Національний музей історії України

люсна глина в ґрунті присутня на портреті Януша Вишневецького (М-411). Проте серед пігментів живописного шару на ньому присутня неаполітанська жовта фарба, яка почала використовуватися з XVIII ст. На портреті Гризельди зелений пігмент – яр-медянка, на решті портретів з галереї – маляхіт. Під час реставрації було відкрито напис латинською мовою, що обрамляє герб: «Gryzeldis Constantia / S. Zamoscie ducissa Wisznio / wic, regispoloni AE Michaelis primi / ALMA MATER» (Гризельда Констанція на Замості, княгиня Вишневецька, короля польського Михайла I рідна мати). Беручи до уваги, що Михайло, син Гризельди й король польський, названий у латинському написі Михайлом I, а в пізнішому написі польською мовою – Михайлом, можна зробити припущення, що портрет створено в роки правління Михайла (1669–1673 рр.).

Якщо вищевикладені міркування слушні, то портрет Гризельди Вишневецької (М-420) зі збірки НМІУ датується початком 1670-х рр. і є унікальним не лише в колекції музею, а й у спадщині українського портретного живопису.

с. 28–29]. У четвертому випадку вгорі на вставці в ґрунт тла було використано як наповнювач суміш крейди з червоною вохрою. Це свідчить про те, що портрет Гризельди довелося доточити по висоті, коли портретам галереї Корибутів у період між 1744 і 1787 рр. надавали овальної форми. Тому сумнівним є припущення, що саме цей портрет було встановлено на саркофазі. Однак, можливо, під овальну форму портрета Гризельди зробили овальними й інші портрети галереї у Вишневецькому замку. При створенні портрета художник використовував пігменти, які були в палітрі живописців з давніх часів: свинцеві білила, кіновар, сажу, сурик свинцевий, яр-медянку. Щодо останньої, то вона зустрічається в XVIII–XIX ст. досить рідко [10, с. 43].

Пізніше в Національній академії мистецтва та архітектури було відреставровано ще кілька портретів з Вишневецького замку. Порівняльний аналіз ґрунтів та пігментів показав, що бо-

1. Литовченко А.В. Портрет князя Михайла-Сервація Вишневецького в збірці НМІУ // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодні, перспективи. – К., 1999.

2. Танаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. – Москва, 1979.

3. Васіна З. Український літопис вбрання. XIII – поч. XX ст. – К., 2006. – Т. 2.

4. Dzieje Polski. – IV.

5. Herbarz Polski / Jana Nep. Bobrowicza. – 1839. – IV.

6. Ilona Czamanska. Wisniowiec. Monografia rodu.

7. Український портрет XVI–XVIII століть. – К., 2004.

8. Encyklopedia szkolna // Historia. – Warszawa, 1995.

9. Лазаревський О. Лубенщина и князя Вишневецкие // Киевская старина. – 1896. – Т. LII.

10. Технология, исследование и хранение произведений станковой и настенной живописи. – М., 1987.